

A.Haghikia, E.Podewski, E.Libhaber, [et al.] // Basic. Res. Cardiol. – 2013, 108(4), – p. 366.

11. Bauersachs, J. Current management of patients with severe acute peripartum cardiomyopathy: practical guidance from the Heart Failure Association of the European Society of Cardiology Study Group on peripartum cardiomyopathy / J.Bauersachs, M.Arrigo, D.Hilfiker-Kleiner [et al.] // Eur J Heart Fail., – 2016, 18(9), – p.1096-10105

12. Bhattacharyya A., Basra S.S., Sen P., Kar B. Peripartum cardiomyopathy: a review // Tex Heart Inst J. – 2012, 39(1), – p.8-16

13. Jeanneteau, P. Bromocriptine-induced coronary spasm in postpartum / P.Jeanneteau, L.Bière, M.Mercier [et al.] // Eur. J. Obstet. Gynecol. Reprod. Biol., – 2014, 179, – p.258-259

14. Lamparter, S, Pankuweit, S, Maisch, B. Clinical and immunological characteristics in peripartum cardiomyopathy // Int. J. Cardiol., – 2007, 118, – p.14-20

15. Кузнецов, Г. Перипартальная кардиомиопатия // Медицинская газета, – 2013, №80, – с.8-9

16. Elkayam, U. High-risk cardiac disease in pregnancy / U.Elkayam, S.Goland, P.Pieper [et al.] // Part II. J Am Coll Cardiol., – 2016, 68, –

p.502-516

17. Davis, M., Duvernoy, C. Peripartum cardiomyopathy: current knowledge and future directions // Womens Health (Lond), – 2015, 11 (4), – p.565-573

18. Fett, J.D. Cabergoline in the treatment of peripartum cardiomyopathy // Rev. Bras. Ginecol. Obstet., – 2016, 38(8), – p.423-424

19. Briggs, G.G., Freeman, R.K., Yaffe, S.J. Drugs in pregnancy and lactation, 9th edn, Baltimore: Williams & Wilkins, – 2011. – 1728 p.

20. Chaggar, P.S., Shaw, S.M., Williams, S.G. Is foxglove effective in heart failure? // Cardiovasc. Ther., – 2015, 33, – p.236–241.

21. Demakis J.G., Rahimtoola S.H. Peripartum cardiomyopathy // Circulation, – 1971, 44, – p.964 -968

22. Huisman, C.M. Incidence and predictors of maternal cardiovascular mortality in the Netherlands: a prospective cohort study / C.M.Huisman, J.J.Zwart, J.W.Roos-Hesselink [et al.] // PLoS ONE. – 2013, 8

23. Sliwa, K. The addition of pentoxifylline to conventional therapy improves outcome in patients with peripartum cardiomyopathy / K.Sliwa, D.Skudicky, G.Candy [et al.] // Eur. J. Heart Fail., – 2002, 4(3), – p.305-309

TƏBABƏT VƏ ONUN ETİKASI PROBLEMLƏRİNİN ORTA ƏSR ELM MƏNBƏLƏRİNDƏ ARAŞDIRILMASI

Bəndəliyeva A.A.

Azərbaycan Tibb Universiteti. Əczaçılığın texnologiyası və idarəçiliyi kafedrası. Bakı, Azərbaycan

*Əlaqə üçün məlumatlar: AZ 1003 Bakı, Q. Abbasov küçəsi 27, mənzil 14, Elektron poçt: bandaliyeva@mail.ru

Tədqiqatın məqsədi əsrlər boyu insan sağlamlığının qorunmasına xidmət edən təbabətə dair nəzəri-təcrübi məsələlərin və onun inkişafında daim mühüm rol oynayan etika problemlərinin ilkin yaranma və formalaşmasının orta əsr mənbələrində araşdırma aparmaqla öyrənmək olmuşdur.

Material və metodlar. Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr alim və həkimlərinin təbabət, dərmanşünaslıq, etikaya dair əlyazmaları ilə, həmçinin müxtəlif dillərdə çap edilmiş ayrı-ayrı əsərlər tədqiq edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, hələ bir neçə əsr bundan əvvəl yaşamış alim və mütəfəkkirlər tibb və biologiya elmlərində etika və əxlaq məsələlərinə böyük diqqət yetirmişlər.

Nəticələr. Orta əsr elm mənbələrində bir çox nümunələrin ətraflı təhlil edilməsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, həmin dövrün təbabət alimlər fiziologiya, anatomiya, kimya, əczaçılıq kimi sahələrdə çoxlu sayda nəzəri və eksperimental təcrübələr aparmaqla, böyük elmi nailiyyətlər əldə etmişlər ki, bunlar da müxtəlif xəstəliklərin düzgün diaqnostikası, profilaktikası və müalicəsində böyük rol oynamışdır. Bu nailiyyətlərin cəmiyyətdə tətbiq edilməsi zamanı bir çox etik prinsiplərin - insan ləyaqətinə hörmət edilməsi, təbiətə və cəmiyyətə qarşı münasibətdə humanistliyin, mərhəmətliliyin qorunması, xeyirxah olmaq, ziyan verməmək, ədalətli olmaq, ətraf mühiti qorumaq kimi mühüm dəyərlərin qorunması da insan sağlamlığına mühüm təsir göstərən amil olmuşdur.

Yekun. Təbabət və onun etikasının orta əsrlərdə yaranmış və formalaşmış xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, hazırda tibb

elmi, tibbi hüquq, bioetika və təbabətin etikası sahələrinin daha mükəmməl formada inkişafına təkan verə bilər.

Açar sözlər: Təbabət, etika, eksperiment, mənbəşünaslıq, əlyazma, patogen amil, sosial mühit.

ANALYSIS OF MEDICAL AND ETHICAL PROBLEMS IN MEDIEVAL SCIENCE SOURCES

Bandaliyeva A.A.

*Azerbaijan Medical University. Department of Pharmacy Technology and Management.
Baku, Azerbaijan*

*Contact information: AZ 1003 Baku, G. Abbasov street 27, apartment 14. E-mail: bandaliyeva@mail.ru

The aim of the study was to study the theoretical origins of theoretical and practical issues of medicine that have served to protect human health for centuries and the origin and formation of ethical problems that have always played an important role in its development.

Materials and methods. Manuscripts of medieval scientists and doctors of the East, including Azerbaijan, as well as separate works published in different languages on the subject of medicine, pharmacology, ethics were studied. It is no coincidence that scientists and thinkers who lived centuries ago paid great attention to ethics and morality in the medical and biological sciences. In the research process, general scientific methods of understanding, historical logic and dialectics, special scientific methods, comparative medical methods, medical ethics, bioethics and systematic analysis of medical law were used.

Results. A detailed analysis of many examples in medieval scientific sources leads to the conclusion that the medical scientists of that time made great scientific achievements by conducting numerous theoretical and experimental experiments in fields such as physiology, anatomy, chemistry and pharmacy. played a major role in the diagnosis, prevention and treatment. Many ethical principles - respect for human dignity, protection of humanism and compassion for nature and society, kindness, non-harm, justice, protection of the environment - have been important factors in the application of these achievements in society. health. . It is on the basis of the protection of these values, as in many sciences, that the results obtained in the field of medicine and its ethics during the Renaissance in the Middle Ages give a great impetus to the development of this field. later.

The study of the medieval features of medicine and ethics can now give impetus to the more perfect development of the fields of medical science, medical law, bioethics, and medical ethics.

Key words: Medicine, ethics, experiment, source studies, manuscript, pathogenic factor, social environment.

Bəşəriyyətin mövcud olması və cəmiyyətin inkişaf xəttini bütün dövrlərdə elmi axtarışlar və insanların əldə etdikləri elmi kəşflər, onların nəticələrinin həyata keçirilməsi müəyyən edir. Bu kəşflər isə öz növbəsində ətraf mühitin, təbiət hadisələrinin mahiyyətinin dərk edilməsini, nəticə etibarlı ilə isə sağlam həyat prinsiplərinin müəyyənləşməsini təmin edir. Bu inkişaf konteksti isə etik normaları formalaşdırır və onun vəzifələrini müəyyən edir. Çünki, bütün bu fəaliyyəti alimlərin həyata keçirdiyi nəzərə alınsa, bunların insanın hərəkət, davranışlarını tənzimləyən əxlaqi-etik dəyər və normalardan yan keçmədiyi aydın olur. Həmçinin, bu cür fəaliyyət elmi axtarışlar, təhlillər, tədqiqat və eksperimentlərin aparılması, əldə edilən nəticələrin tətbiq edilməsi, eləcə də lazımı informasi-

yaların çatdırılması, yayılması kimi mərhələləri əhatə edir . Qeyd etmək lazımdır ki, insan sağlamlığının qorunmasına xidmət edən təbabət elminə və onun inkişafında əsas amillərdən olan etika problemlərinə dair hazırda mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsinin dərin tarixi kökləri vardır və bunların öyrənilməsi son dərəcə aktualdır [1; 2].

Məhz bunları nəzərə almaqla YUNESKO 1998-ci ildə elmi biliklər və texnologiyalar üzrə Ümumdünya Etika Komissiyası qismində sərbəst və məsləhətçi bir orqan yaratdı. Komissiyanın məqsədi durmadan inkişaf edən elmin və texnologiyaların etik problemlərini həll etmək, bu sahədə yaranan ziddiyyətləri təhlil edərək, onların həlli yollarını tapmaq idi.

Bu komissiya insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət ruhunda hərəkət edərək, özünəməxsus məsuliyyətlə dünya cəmiyyətləri üçün etik prinsipləri və normaları hazırlayır, bu və ya digər səviyyələrdə təklif və rəylər formalaşdırır.

Dünyada elmin və texnikanın sürətli inkişafı bir çox uğurlarla yanaşı bir sıra ciddi mühüm problemlər də gətirdi. İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 27-ci bəndində hər kəsin elmi fəaliyyətdə iştirak etmək, onun nəticələrindən faydalanmaq və şərik olmaq hüququ ayrıca qeyd olunmuşdur. Elmin etikasında əsas iki istiqamət mühüm yer tutur: birincisi cəmiyyətlə elmin qarşılıqlı əlaqələrindən yaranan problemlərin etikası, elmin xarici etikası, ikincisi elmi mühütdə başqa sözlə elmi cəmiyyətdə yaranan problemlərin etikası və ya elmin daxili etikasıdır. Daxili etik problemlər alimlərin elə davranışı ilə bağlıdır ki, onlar arzuolunmaz və ya qəbulənməzdir [3;4].

Bu kontekstdə əsas anlayışlar: vicdan, doğruluq və etibardır. Xarici etik problemlər sosial mühit ilə bağlıdır ki, bu mühütdə alimlərin müstəqilliyi və məsuliyyəti, elmi biliklərindən sui-istifadə və həyat haqqında elmlərdən qərəzli məqsədlərlə istifadə etmək imkanları geniş və çoxşaxəlidir. İndi elmi fəaliyyətin etik prinsipləri təkcə elmi nəticələrin qiymətləndirilməsi ilə məşğul olmur, indi bütövlükdə elmi axtarış proseslərinin özü etik aspektdən qiymətləndirilir.

Alimin cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti mürəkkəb və çoxtərəfli bir məsələdir. Bu məsələ bir çox amillərin təsirindən əmələ gəlir və elmin daha geniş etik problemləri ilə yaxından uzlaşır.

Elm tarixində elə hadisələr olmuşdur ki, dilemma qarşısında “hə” və ya “yox” cavabını vermək üçün alimdən yüksək məsuliyyət, aydın düşüncə və mərdlik tələb olunmuşdur. Tibb elmi və onunla birlikdə inkişaf etməkdə olan tibbi praktika o zaman bir etik prinsiplə işləyirdi “hər şeydən əvvəl, ziyan verməmək”,

əlbəttə “Hippokrat andında” bu prinsip hələ də nəzərə alınır.

Tarixdən məlumdur ki, Şərqi orta əsr alimləri elmin bütün sahələrində olduqca hərtərəfli olmuşlar. Həmin dövrün həkimləri riyaziyyatı, astronomiyanı, kimyanı, fizikanı, təbabəti bilməklə yanaşı, eyni zamanda onlar həm də filosof olmuşlar. Bu da orta əsrlərdə təbabət nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin inkişafına kömək edən əsas amillərdən biri olmuşdur. Təbabətin elmin digər sahələri ilə əlaqəsi barədə danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqə öz başlanğıcını qədim Şərqdən götürür və bu qədim yunan mədəniyyəti üçün xarakterik deyildir [5;6;7].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, qədim yunan təbabəti dövründə təbabətin nəzəri tərəfi praktiki tərəfdən geri qalırdı. Belə ki, məsələn, qədim yunan həkimlərini xəstəliyin səbəbləri maraqlandırmamış, onlar xəstəliyin simptomları və onun özünü aradan qaldırmaqla kifayətlənmişlər. Yunan həkimləri mövcud nəzəriyyəyə qarşı yeni nəzəriyyəni işləyib hazırlamamışlar. Onlar hadisələrin tamamilə hüdudlarında qalmaq istəmişlər, burada onlar həqiqətən böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Onlar əsasən xəstəliyin xarici əlamətlərinin öyrənilməsinə əhəmiyyət vermiş, onların məğzinin aşkar olunmasını dərinləşdirmək istəməmişlər [8].

Orta əsrlərdə Şərqi alimləri qədim yunan mədəniyyətinin varislərinə çevrilirlər. Onlar əldə edilmiş nailiyyətlərə tənqidi yanaşır, mədəniyyəti dərinləndirən tədqiq edir və yeni cərəyanları inkişaf etdirirlər. Bu xüsusiyyətlər patologiya sahəsində və təbabət nəzəriyyəsində aydın şəkildə görünür. Belə ki, məsələn, orta əsrin ensiklopediyaçı alimi Əbu-Reyhan Biruni qədim yunan alimlərinin bir çox əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etmişdi. O, öz əsərlərində təbabət nəzəriyyəsi məsələlərini geniş tədqiq etmiş və öz mülahi-zələlərində bunlardan geniş bəhs etmişdir.

Şərqdə həkimlər ilk dəfə probleme fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışlar [9].

İbn-Sina əsərlərində prinsipial olaraq, qarşıya hadisənin dərk edilməsi üçün hər şeydən əvvəl onun səbəblərini müəyyən etmək və tanımağın zəruriliyi məsələsini qoymuşdur. Birinci kitab olan, nəzəriyyə məsələlərinə həsr edilmiş “Qanun”da o yazır ki: “Hər bir əşya yaranırsa, əldə edilsə və tamamlanmış olursa, həmin əşyanın dərk edilməsi ancaq onun səbəblərinin dərk edilməsi yolu ilə mümkündür”. Təbabətdə də sağlamlığın və xəstəliyin səbəblərini bilmək lazımdır. Səbəblər nəticə çıxartmaqla aydın və ya gizli, hisslərlə, ağilla əldə edilməyən ola bilər. Buna görə də tez-tez həqiqətin aşkar edilməsi və xəstəliyin əsas səbəblərinin müəyyən edilməsi üçün bir çox məsələlər uzun müddət nəzərdən keçirilməli və öyrənilməlidir. Xəstəliyin səbəblərinin aşkar edilməsi üçün xüsusi tədqiqatlar və xüsusi alətlər tələb olunur, çünki insanın adi hissləri onların öyrənilməsi üçün kifayət etmir. [10].

Razi əsərlərində xəstəliyin səbəblərinin aşkar edilməsini terapiyanın qurulması üçün zəruri və birinci dərəcəli hesab etmişdir [11].

Xəstəliyin əsasən səbəblərini öyrənən və simptomatik terapiyanı keçirən qədim yunan alim-həkimlərindən fərqli olaraq Şərqi orta əsr həkimləri, zərduştlər öz diqqətlərini xəstəliyin səbəblərinin müəyyən edilməsinə və onların aradan qaldırılmasına yönəlmişlər, təbabət elminin tarixində ilk dəfə etiotrop terapiyanı işləyib hazırlamağa başlamışlar. Etioloji amillərin aradan qaldırılmasına əsas diqqət yetirməklə onlar həmçinin, ilk dəfə profilaktik təbabətin əsasını qoymuşlar.

Şərqi orta əsr alimləri xəstəliyin yaranmasında və inkişafında aparıcı yeri orqanizmin ətraf mühitlə əlaqəsinə vermişlər. Hələ X əsrdə azərbaycanlı alim - həkim Ömər Osman oğlu xəstəliyə xarici mühitlə orqanizmin daxili “dünyası” arasında əlaqənin pozulması kimi baxmışdır. Buna görə də o, həkimlərə xəstənin mühitini, onun həyat tərzini, adətlərini və s. yaxşı öyrənməyi məsləhət görmüşdür. O qeyd etmişdir ki, hər şey-

dən əvvəl hər bir insan özü özünün həkimidir, çünki müxtəlif amillərin onun orqanizminə necə təsir etməsini özü yaxşı bilir.

Böyük Azərbaycan alimləri Ömər Osman oğlu və Mahmud ibn İlyas orqanizmin quruluşunun və patologiya şəraitində onun müdafiə, uyğunlaşma reaksiyasının məqsədə uyğunluğunu qeyd etmişlər. İsa ür-Rahi “Təbabət” əsərində sağlamlıq və xəstəlik haqqında bir sıra orijinal fikirlər söyləmişdir. O, belə hesab etmişdir ki, xəstəlik orqanizmdə hissələr arasında harmoniyanın pozulması, orqanizmin fəaliyyətinin tam və ya qismən pozulması, öz qüvvəsi ilə çatışmazlığı bərpa etmək bacarığında olmamasıdır.

Şərqi orta əsr alimləri xəstəliyin kimyəvi, termik, əsəbi, mübadilə və digər səbəbli amillərini fərqləndirmişlər. Xəstəliyin səbəblərindən əsasən sosial amillərə xüsusi yer ayırırdı. Azərbaycanlı alim İsa ür-Rahinin “Təbabət” kitabında yazdıqları diqqətə layiqdir: “Təcrübə öyrədir, ehtiyac isə xəstəliyin dostudur. Demək olar ki, bütün dünyanı gəzib-görüb əmin oldum ki, ehtiyacı olanların əksəriyyəti xəstəliyə düşər olmuşlar” [12].

Müxtəlif patogen amillərin rolu haqqında Mohzabəddin Təbrizi əsərlərində ətraflı yazmışdır. Xarici patogen amillərin sırasında iqlim şəraiti, həmçinin öyrənilmə predmeti olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı İbn-Sina yazır: “İlin hər bir fəslinin öz qanunu var. Hər bir fəslin sonu və digərinin başlanğıcının xəstəliyin inkişafı üçün öz xüsusiyyətləri vardır”. Curcani “Horəzmşahın ehtiyatları” əsərində müxtəlif fəsillərin, yerlərin xəstəlikləri haqqında ətraflı məlumatlar verir.

Şərqi orta əsr alimləri xarici patogen ətraflı öyrənməklə, orqanizmin daxili amillərini unutmamışlar. Onlara valideynlərin bir çox xüsusiyyətləri, bəzi xəstəliklərin irsi keçməsi, irsi amillərin rolu məlum idi. Patologiyada orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onlar hələ o zaman müxtəlif insanlarda həmin xəstəliyin

terapiyası zamanı fərdi yanaşmanın zəruriliyindən bəhs edirdilər.

Sağlamlığa və xəstəliyə təsir göstərən daxili amillərin sırasında əsəb sistemi birinci yerdə idi. Razi və İbn Sina ilk dəfə insanın psixikasını elmi-təcrübi cəhətdən tədqiq etmişdilər. İbn Sina birinci olaraq müşahidə etmişdir ki, ayrı-ayrı orqanların və bütün orqanizmin funksiyalarının pozuntusu tez-tez bilavasitə zədələnmə deyil, psixi pozuntu nəticəsində yaranır. Belə hallarda psixoterapiyaya xüsusi əhəmiyyət verərək o deyirdi ki, sözlərlə müalicə oluna bilən xəstəliklər də mövcuddur.

Şərqi orta əsr alimləri sağlamlığın təminatını cismani (bədən) və mənəvi rifahda görürdülər, Tusi isə buna mədəni rifahı əlavə etmişdir. Şərqi orta əsr alimlərinə, xüsusilə İbn Sinaya fiziologiya və patologiyanın mənfi və müsbət emosiyalarının əhəmiyyəti yaxşı məlum idi. O ilk dəfə emosiyaları eksperimental tədqiq etmiş və orqanizmə qorxunun məhv edici təsirini aşkar edərək qeyd etmişdir ki, ruh bədənə müxtəlif üsullarla təsir göstərir. Orqanizmə nailiyyət və ya qəzəb hissi daxil olduqda temperament yüksəlir, sifət qızarır, qorxu və həyəcanlanma zamanı isə əksinə saralır. Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli alimin bu fikirləri hal-hazırda elmi təsdiqini tapmışdır. Emosiyaların idarə olunmasından danışdıqda insan ehtirasının da xüsusi rolu geniş şərh edilir [13].

Müsbət və mənfi emosiyaların orqanizmə təsiri azərbaycanlı alim Abdülməcid Təbibin (XIII əsr) "Təbabət kitabı" əsərində ətraflı göstərilmişdir. O, belə hesab edirdi ki, mənfi təəssüratlar insana iki istiqamətdə təsir göstərir: ya kəskin həyəcan, coşqunluq oyadır, ya da, ruh düşgünlüyünə səbəb olur [14].

Şərqi orta əsr alimlərinin əsərlərində psixi fəaliyyətin pozuntularının səbəbləri haqqında çoxsaylı məlumatlara rast gəlinir və orada psixi pozuntunun daxili orqanların funksiyalarına necə təsir göstərməsi barədə kifayətedici faktlar mövcuddur.

Bu dəyişikliklərin idarə edilməsi üçün onlar geniş tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuş müxtəlif əyləndirici, həyəcanlandırıcı, stimullaşdırıcı, sakitləşdirici, ağrıkəsici və digər məcunları işləyib-hazırlamış və məsləhət görmüşlər [15].

Xəstənin vəziyyətində psixi və emosional təsirlərin rolunun əhəmiyyətini qəbul edən orta əsr həkimləri humanizmlə əlaqəli peşəkar etikaya böyük diqqət yetirmişlər. Həkim ancaq digərlərinə fayda üçün bilik əldə edirdi. O, ünsiyyət zamanı nəzakətli, mehriban olmalı, danışq zamanı ədəbli, xarici görünüşü xoş, hətta ən yaxın dostlar üçün həkim sirrini açmamalı, ancaq xəstəliyə diaqnoz qoyulan və xəstəliyin gedişatı deyilən zaman həqiqi durum haqqında danışmalıdır. Həkim xəstənin şəraitini, həyat tərzini yaxşı öyrənməli, zərurət olduqda maddi köməklik göstərməli, mümkün qədər mənəvi köməklik göstərməlidir. Bu və digər sözləmlər Şərqi alimlərinin bir çox əsərlərində rast gəlinir.

Şərqi orta əsr alimləri təbabətin inkişafına eyni zamanda digər elmləri də inkişaf etdirməklə nail olmuşlar. Məsələn, riyaziyyat sahəsində bir çox maraqlı ideyalar şair, astronom və riyaziyyatçı Xəyyam tərəfindən irəli sürülmüşdür [16].

Xəyyamın riyazi baxışları sonradan tanınmış alim astronom və riyaziyyatçı Hacı Nəsrəddin Tusinin, həmçinin digər riyaziyyatçıların əsərlərində inkişaf etdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tanınmış astronom və riyaziyyatçı kimi Tusi elm tarixində ilk dəfə təbabət sahəsində əldə edilmiş məlumatların riyazi işləməsinə böyük bacarıqla tətbiq etmişdir. O orqanizmin quruluş və temperamentinin müxtəlif növlərini nəzərdən keçirməklə yazmışdır ki, orta temperament dəqiq rəqəm deyil, onun mənfi və müsbət tərəfləri vardır. Bu mənfi və müsbət temperamentdən bəhs edir, onları dəqiqləşdirir və hər bir konkret halda riyazi işləmənin əsasını müəyyənləşdirirdi. O, həmçinin onları bilavasitə təbabətdə tətbiq etməklə normalara,

bərabərliklərə statistik anlayış verirdi.

Şərqi orta əsr alimlərinin əsərlərində həyat probleminə materialist yanaşma ruhun maddiliyinin, cisim və ruhun sıx əlaqəsinin izah edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əbül-Əl-Maari təsdiq etmişdir ki, cisim və ruh bir vahiddir. Onlar birlikdə mövcuddur və bölünməzdir. Ruh bədənə ayırmaq olmaz. Bunun sübutu olaraq qeyd etmişdir ki, bizim ruhumuz bədənimiz kimi ağrıyır, əziyyət çəkir, bədənə birlikdə inkişaf edir və məhv olur. Fərabiyə görə, ruh bədəni üstələmir, onlar eyni zamanda yaranır və məhv olurlar. Ruh materiyanın inkişaf səviyyəsindən qarşılıqlı asılılıqda yerləşir. O deyirdi ki, həyatın aşağı pilləsində materiya (maddə) ruhun daha mükəmməl formada (bitki və heyvan) daşıyıcısıdır. Materiyanın inkişafının yüksək pilləsində onlar ağıllı ruhun daşıyıcısı olurlar. Ən yüksək ağıllı ruh insanda olur [17].

Azərbaycanlı alim İsa-ür-Rahi hələ X əsrdə dünyanın maddiliyi barədə danışaraq yazmışdır: “Dünya görünəndir, digərləri isə mümkün olmayan mücərrəd mühakimədir. Bilik təcrübə yaradır, mücərrəd mühakimə isə dağdır”. İbn Sinanın ruh qüvvəsi haqqında fikirləri olduqca maraqlıdır. O, birinci olaraq ruhun üç qüvvəsini : bitki, heyvan və insan növlərini fərqləndirir. Bitki ruhu 3 qüvvəyə: qidalı, bitkili və yaradıcı qüvvələrinə malikdir. Heyvan gücü: hərəkətedici və qəbuledici olaraq iki növə bölünür. İnsan gücü əsasən ağıldan ibarətdir. Sonradan o bu qüvvələrin müxtəlifliyini və onların hər birinin əhəmiyyətini şərh etmişdir. Bu qüvvələrlə yaxından tanışlıq xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, onlar müxtəlif veqetativ funksiyalarına, emosiyaların, analiz və sintezin, mərkəzi sinir sisteminin digər funksiyalarının müxtəlif növlərinə və insanın yüksək sinir fəaliyyəti məsələlərinə toxunmuşlar.

Müasir elm və texnikanın inkişafında eksperimental tədqiqatların əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkün deyil. Eksperiment ətraf mühitin dərk edilməsinin ayrılmaz tərkib

hissəsidir, ilkin nəzəriyyənin düzgünlüyünü dəqiqləşdirir, nəticə çıxarılmasına kömək edir, elmdə yeni qanunauyğunluğu müəyyən edir. Nüvə fizikası, müasir biotexnologiyalar, elektron texnika sahələrində müqayisəli olaraq, mürəkkəb olmayan təcrübələrdən tədqiqatlara kimi çox uzun yolda eksperiment daim inkişaf edir və təkmilləşir. Biologiya və təbabət sahəsində eksperiment mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir təbabətdə ilkin eksperimental təsdiq olunmadan nə yeni vasitə, nə də tədbirlərin heç biri tətbiq edilmir. Bioloji və tibbi eksperimentin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o canlı varlıqlar üzərində keçirilir və olduqca mürəkkəbdir. Biologiya və təbabətin inkişafı ərzində heyvanlar üzərində eksperimentlərin keçirilməsinə müxtəlif cəhdlər edilmişdir. Heyvanlar üzərində eksperimental tədqiqatların banisi qədim romalı alim Halen hesab edilir. Lakin onun eksperimentləri əsasən anatomiya sahəsində və ayrı-ayrı eksperimental tədqiqatları isə fiziologiyaya sahəsində olmuşdur. Buna qədər hesab olunmuşdur ki, təbabətin inkişafı ibtidai xarakter daşmışdır və demək olar ki, tamamilə müşahidə üsulundan istifadə edilmişdir. Belə ki, bizə gəlib çatmış məlumatlara əsasən qədim yunan təbabətinin inkişafına kimi təbabət sahəsində eksperimentlər keçirilmişdir. İran-Fars körfəzi ətrafında yaşayanlar Allaha qurban gətirilmiş heyvanların anatomiyası, xüsusilə həmin heyvanların daxili orqanlarının funksiyaları öyrənilmişdir. Həqiqətdə onları ilkin anatomik fizioloji tədqiqatlar hesab etmək olar. Qədim Misirdə mumiyalamaq məqsədilə cəsədləri yarmaq, daxili orqanların anatomik xüsusiyyətlərini öyrənmək məcburiyyətində qalmışlar. Sonradan dinin inkişafı cəsədlərin yarılmalarına qadağa qoymuşdur. Belə ki, heyvanlar üzərində eksperimentlər davam etmişdir. Ruh haqqında dini təsəvvürlər insan üçün tamamilə layiqli izzət hesab edilmiş və bu da insanı heyvandan fərqləndirmiş, buna görə də viviseksiya qadağan edilmişdir. Lakin, fizioloq-anatomlar üçün laborator heyvanın döyünən

isti ürəyi barədə öyrənmək mümkün olmaydı, soyumuş ürəkdə müxtəlif dərman vasitələrinin hərəkətlərini öyrənmək, həmçinin digər tədqiqatları həyata keçirtmək mümkün olmazdı.

Çoxsaylı faktlar təsdiq edir ki, təbabət sahəsində ilkin eksperimentlərin həyata keçirilməsinin mövcud üstünlüyü Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr alimlərinə məxsusdur. Razi yazır ki, evində yeni kimyəvi birləşmələrin hərəkətini sınaqdan keçirtmək üçün heyvanlar saxlamışdır. O, civənin toksiki təsiri barədə danışaraq yazmışdır ki, onlar civəni meymuna vermiş, bir müddətdən sonra meymunun dişlərini ağartmağını, əli ilə qarnını masaj etməsini aşkar etmişlər. Əvvəlcə heyvanda həyəcanlı vəziyyət yaranmış, daha sonra bu təzyiqlə çevrilmişdir. Müqayisəli olaraq civə ilə kalomel və süleymani təsiri zamanı preparatın zəhərli olması, qəbulundan sonra heyvanda güclü ağrıların başlaması və dərhal qanlı ishal aşkar edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Razi həmin vaxt eksperimentlərin meymunlar üzərində həyata keçirilməsinə üstünlük vermişdir. Yəqin ona görə ki, onlar digər fərqli insanlara daha yaxındır və onlarda sinir sistemi daha yaxşı inkişaf etmişdir. Razi biologiya və təbabət sahəsində müxtəlif tədqiqatların və təhlillərin nəticələrinin əks olunduğu "Təcrübələr haqqında" adlı bir kitab yazmışdır. Bu kitabın xüsusi bölməsi heyvan xəstəliklərinə, təcrübə keçirilən heyvanların xəstəliklərinin öyrənilməsinə, heyvan və insan xəstəliklərinin oxşar və fərqli cəhətlərinə həsr edilmişdir [17,18].

Böyük alim Əbdülqasim Zəhravi çoxsaylı mürəkkəb cərrahi alətlərin hazırlanması və tətbiq edilməsi haqqında geniş biliklərə malik olmuşdur. Bu alətlər haqqında o, özünün "Cərrahi alətlər" əsərində müfəssəl məlumatlar vermişdir [19].

Əbdülməcrid Təbib, Ömər Osmanoglu, Murtuza Qulu xan İbn Həsən Şamlu, Yusif Şirvani, Əbdülhəsən Mərağayi və başqa görkəmli alimlər təbabət təcrübəsində çoxsaylı

dərman vasitələrini ilk dəfə eksperiment zamanı fizioloji təsirin öyrənilməsi əsasında tətbiq etmişlər. Bu azərbaycanlı alimlərin əsərlərində dərman vasitələrinin standartlaşdırılması, dərmanların təsirinə mənfi və kənar cəhətlərinin öyrənilməsi və fəsadlarının aradan qaldırılma üsulları haqqında ilkin məlumatlara rast gəlinir. Onlar dərmanların təsnifatını işləyib hazırlamışlar. Bütün bu tədqiqatlar qabaqcadan dəqiqliklə işlənmiş eksperimentlərsiz həyata keçirilə bilməzdi. Eksperimentlərdə sinir sisteminin funksiyasının öyrənilməsi üsulu ilə Şərqi məşhur orta əsr alimləri hisslərin müxtəlif növlərinin olduqca orijinal təsnifatını vermiş, kəllə beyində mərkəzlərin yerləşməsinə müəyyən etməyə çalışmış, insanın müxtəlif emosional sahələrini öyrənmişlər.

İbn Sina tərəfindən psixi fəaliyyətin və emosional sahənin öyrənilməsi üzrə keçirilmiş təcrübələrin orijinallığı və dəqiqliyi heyretləndiricidir. Məsələn, onun mənfi emosiyaların - qorxunun təsirinə öyrənilməsi üzrə eksperimenti məşhurdur. Bu eksperimentlər biridigərindən bir qədər canavarın yaxınlığında yerləşməsi istisna olmaqla eyni şəraitdə olan 2 qoyun üzərində keçirilmişdir. Vəhşi heyvanla qonşu olma daimi qorxuya səbəb olmuşdur.

Bunun nəticəsində bu qoyun qida qəbul etməkdən imtina etmiş, onun hərəkəti məhdudlaşmış, daimi məyus vəziyyətdə olmuş, mədəbağırsaq yolunda pozuntular yaranmış, qoyun dərhal arıqlamış, saralmış və tezliklə ölmüşdür. Nəzarət kimi götürülmüş digər qoyun isə özünü normal hiss etmişdir. Mahiyyətinə görə belə təcrübələr digər heyvanlar üzərində təkmilləşdirmək məqsədilə keçirilmiş və hal-hazırda da müxtəlif psixi halların öyrənilməsi və psixotrop vasitələrin tədqiqatı üçün həyata keçirilir. Məsələn, psixogen şoku yaratmaq üçün pişikləri itlərlə qıcıqlandırırılar. Aparılan tədqiqatlar zamanı yalnız eksperiment üçün nəzərdə tutulan əlaqəlidir. Onun təbiət hadisələrinin öyrənilmiş heyvanların sayı

əvvəlcədən müəyyən edilir, onlardan istifadə edilməsində israfçılığa yol verilməsi qoyulmuş tələblərlə qadağan edilərək, sağlam canlılara ziyan vurulması günah hesab edilirdi. Müasir bioetika elmi də heyvanların hüququnun qorunması kontekstində, onların eksperiment və təcrübələrin qurbanı olduğu təqdirdə öz prinsiplərini ortaya qoyur.

Müzəfəridin İbn Əhməd İbn Hüseyn əl-Şəfəinin və Mirzə Mehdi Nəqtaş Gəncəvinin tərtib etdikləri ikinci və üçüncü "Qarabadin"lərdə dərman vasitələri, xammal, onların hazırlanma üsulları haqqında zəruri məlumatlar verilmiş, şəxsi təcrübələr əsasında onların təsirlər təsvir edilmişdir. Kimyanı bilmə və onu tətbiq etmə, hər şeydən əvvəl Razi, sonra İbn Sina və başqaları tərəfindən sublimasiya, destillə edilmə, çökdürmə, kristallaşdırma və s. üsullarla yeni dərman vasitələrinin əldə edilməsinə və onların təbabət təcrübəsində tətbiqinə kömək etmişdir. İbn Sina və Razi kimyəvi birləşmələr olan civə və onun birləşmələrinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Dəqiq müəyyən edilmiş mənbələrə əsasən onlar həmin vaxt Buxara və Səmərqənd ətrafında hasil edilmişdir. Alimlərin apardıqları eksperimental təcrübələr zamanı bu cür kimyəvi birləşmələrin zəhərli olduğu müəyyən edildikdə, onların suya axıdılması, təbiətə atılması qətiyyən yolverilməz hesab olunurdu. Onlar bildirdilər ki, bu maddələrin nəinki insanlara, eyni zamanda canlı təbiətə, bitkilər və heyvanlara zərərli təsir göstərməməsi üçün onlar torpağa basdırılmalıdır. Müasir bioetikanın əsas prinsiplərindən birində, gələcək nəsillərə qayğı anlamında ekologiyanın və ətraf mühitin mühafizəsinin qorunması məsələsi əsas götürülür ki, göründüyü kimi, bu qədimdən gələn bir ənənəyə söykənir [20].

Eksperimentin inkişafında Biruninin böyük xidmətləri olmuşdur. Biruni öz müşahidələri və tədqiqatlarında həmin dövr üçün qabaqcıl metodologiyadan istifadə etmişdir. Onun, xüsusilə mineralogiya sahəsində olan əsərləri bilavasitə təbabətlə məsi üçün

şəxsi təcrübə-eksperimental metodu olmuşdur.

Yüzlərlə Şərqi alimləri kimi, azərbaycanlı alimlərin də təbabətin nəzəriyyə və təcrübəsinə aid olan əsərləri, təbabəti ibtidai vəziyyətdən elmi vəziyyətə keçirdi. Sağlamlığın xəstəlikdən ayrılması, müxtəlif xəstəliklərin səbəb və mexanizmlərinin aydınlaşdırılması, xəstəliyin mahiyyəti haqqında anlayışların işlənilməsi və Şərqi orta əsr alimləri tərəfindən təbabət sahəsində bir sıra digər ciddi işlər orqanizmə fəal müdaxiləni tələb etmiş və bu da məqsədli eksperimentlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Eksperimental tədqiqatlar onlara orqanizmin daimi daxili mühiti, onun saxlanılma üsullarından və s. bəhs etmək imkanı vermişdir.

Eksperimentlərə, analizlərə, bu zaman əldə edilmiş məlumatlara, müxtəlif hipotezənin işlənilməsinə, nəzəriyyəyə əsasən diqqət yetirmələrinə baxmayaraq, Şərqi dahi orta əsr alimləri heç vaxt klinika və xəstələr barədə unutmamışlar. Onlar hər zaman eksperimentlərdə müşahidə olunan halların klinika ilə sıx əlaqəsini müəyyən etməyə çalışmışlar [21]. Onlar öz təcrübələrinin nəticələrinin kliniki praktikada tətbiqində iştirak etmişlər. Həmin dövrdə Orta Asiya və Azərbaycanın progressiv mütəfəkkirləri insanları xoşbəxt edən və ya xoşbəxt etməyən səbəblər haqqında məsələləri müzakirə etmişlər. Onlar ədalətsiz sosial quruluşun dəyişilmə imkanına dərinə inanmışlar və bunun tezləşdirilməsini materialist fəlsəfənin və dəqiq elmlərin öyrənilməsində görmüşlər. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrün dahi alim-həkimləri öz əsərlərində xüsusilə həzz, sevinc, şadlıq, ağrı, qəm-kədər kimi emosiyaların mənfi və müsbət növlərini ətraflı öyrənmişlər. Bu hər şeydən əvvəl insanların əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşdırılması və onların müsbət emosiyalarına təsir göstərmə ilə əlaqəli olmuşdur. Bu məsələlər o qədər müxtəlif və ətraflı öyrənilmişdir ki, müasir təbabət üçün böyük maraq kəsb etmişdir.

İnsan davranışının bütün növlərində orta

əsr alimləri şüura (idraka) xüsusi yer vermiş və həmişə bu mövqedən çıxış etməyi məsləhət görmüşlər [22].

Ensiklopedik alim olan Əbunəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluğ ibn Tərxan Fərabî (Əbunəsr Farabî) (bəzi mənbələrdə isə Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Farabî) (təxminən 873-950-ci illərdə yaşaması güman olunur), öz yaradıcılığında sübut edir ki, insan idraka (ağıla) və yaradıcı fəal fəaliyyətə təsir edə bilər. Məhz buna görə də o nə cənnəti, nə də cəhənnəmi qəbul etmir. O, etika sahəsi üzrə bir çox əsərlər yazmışdır, lakin onların əksəriyyəti təəssüflər ki, itmişdir. Fərabî belə hesab edirdi ki, məntiq insan idrakının prinsiplərini izah etməli, etika isə insan davranışının əsas qaydalarına şamil edilməlidir. Mütəfəkkir alimin fikrincə, etikanın əsas məqsədi xoşbəxtliyə nail olma yollarını izah etməkdir. “Xoşbəxtliyə aparan yolun göstərişləri haqqında” elmi əsərində o yazır: “Xoşbəxtlik - insan istəyinin son məqsədidir. İnsan hər şeydən əvvəl xeyir-xahlığa və son dərəcə də kamilliyə səy gös-tərir. Xoşbəxtliyə xeyirxah, tərifləyici əməl-lərlə nail olmaq olar”. Fərabî insanı mədəni və ictimai varlıq adlandırmışdır. Onun fikrincə, insan həyatı ilə bağlı bütün problemləri humanizm haqqında elm və ya mülki elm öyrənir. Fərabî insan cəmiyyətlərinin bir-birindən fərqlənməsini başa düşürdü. Onların arasında tam və ya natamam cəmiyyətlər fərqləndirilir. Tam cəmiyyətlər böyük, orta və kiçik cəmiyyətlərə ayrılır. Böyük cəmiyyət - Yer kürəsində yerləşmiş bütün insanların məcmusudur. Orta - hər hansı bir xalqın təmsil etdiyi cəmiyyətdir. Kiçik - hər hansı bir şəhər sakin-lərindən ibarət cəmiyyətdir. Tam olmayan cəmiyyət - kənd, məhəllə sakinlə-rindən ibarət cəmiyyətdir. Lakin o demişdir ki, bütün üçün insanlara eyni qaydada yanaşmaq lazımdır. Fərabî bəşəri cəmiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələrinin xüsusiyyətlərini ətraflı araşdırmışdır.

Fərabî inanırdı ki, nəticə etibarilə şə

məhv ediləcək və yer kürəsində xeyirxah başlanğıc qalib gələcəkdir. Onun sosial ideyaları olduqca mütərəqqi və humanist xarakter daşıyır. Feodal zülmü və feodal müharibələri ərəfəsində o cəsarətlə zorakılıqsız və əsarətsiz ideal cəmiyyət, yer kürəsinin bütün xalqlarının ideal sülhsevər dostluq münasibətləri ideyalarını irəli sürmüşdür. Fərabî “İdeal şəhər sakinlərinin baxışları”, “Mülki siyasət”, “Xoşbəxtliyə nail olma haqqında”, “Dövlət xadimlərinin aforizmləri” elmi əsərlərində hər cür əxlaqsız-lıqdan azad, əmək, incəsənət, tədris, bərabərlik və ədalətin hökm sürdüyü mükəmməl cəmiyyət haqqında utopik ideyasını irəli sürmüşdür. Bu dövlətin məqsədi - mükəmməl və ümumi əlverişli xoşbəxtliyə elm, əxlaq vasitəsilə nail olmaqdır. Bu ideyalar humanist ideyaların sonrakı inkişafı üçün nəzəri bazaya çevrilmişdir. Fərabinin elmə böyük məhəbbəti və yorulmadan apardığı təbliğatı onu əfsanəvi şəxsiyyətə çevirmişdir. Şərqi mədəniyyət tarixində dərin iz buraxmış Fərabî həm musiqi-şünas, həmçinin görkəmli musiqi ifaçısı, həm də Şərqi məşhur musiqi nəzəriyyəçisi olmuşdur. Fərabî tədqiqatçıları onun yaradıcılığının bu tərəfini yüksək qiymətləndirmişlər. Fərabî tərəfindən tərtib edilmiş böyük musiqi kitabında qədim və orta əsr musiqi bilikləri haqqında geniş material vardır. Fərabî ilk dəfə musiqinin yaranmasının riyazi prinsip nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır. O, şah sarayında toplaşan alimlər məclisində musiqili alətdə özünün bəstələdiyi musiqini ifa etdiyi zaman musiqinin birinci hissəsi iştirak edənləri şənləndirmiş, ikinci hissəsi kədərəndirmiş, üçüncü hissəsi isə hamını yatıdirmışdır. Fərabî ömrü boyu elm və şüurun qələbəsi, bütün insanların xoşbəxtliyi və ədalətliyi, bütün xalqların bərabər hüquqluluğu uğrunda mübarizə aparmışdır [21].

Şərqi görkəmli orta əsr ensiklopedist alimlərindən biri olan Biruninin də bütün əsərlərində humanist fikirlər öz əksini tapmışdır. O yazırdı ki, hər bir xalqda cahil (avam) insanlar və hətta idraklarının maarifləndirilməsinə

ehtiyacı olan cahil başçılar vardır.. Biruni ömrü boyu həqiqət axtarışında olmuş və belə hesab etmişdir ki, elmdə və həyatda həqiqət yüksək əxlaq tələb edir. Bu etiqad (məslək) onun şəxsi həyat prinsipinə çevrilmişdir. Hətta həmin dövrlərdə belə Biruni müxtəlif ölkələrin alimlərinin sıx qarşılıqlı əlaqələrinin vacibliyini başa düşürdü. Orta Asiya və Hindistan xalqlarının mədəni cəhətdən yaxınlaşmalarında (dostlaşmasında) onun böyük rolu olmuşdur. Belə yaxınlaşmanın yolunu Biruni elmi və fəlsəfi biliklərin mübadiləsində görmüşdür. O, dini və irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün xalqların elmi və mədəni nailiyyətlərinə böyük hörmətlə yanaşmış, bir çox alimlərlə yazışmış, yazılarını ərəb və fars dillərində yazmış, Yaxın Şərq və Orta Asiyanın bütün ölkələrinin elm və mədəniyyətlərini zənginləşdirmişdir. Onun elmdə beynəlmilləliyi barədə belə bir faktı qeyd edirlər ki, özünün farmakoqnoziya haqqında məşhur kitabında müxtəlif xalqların bu biliyi başa düşmələri üçün dərman bitkilərinə ərəb, fars, yunan və digər dillərdə adlar vermişdir. Onun davamçıları da təbabətin müxtəlif sahələrində belə etmişlər. Biruni qədim zamanların bütün xalqlarının mədəniyyətlərini müqayisə etmiş və faktları araşdırıb həqiqi alim-humanist kimi hər bir xalqın mədəniyyətinin ümumi və spesifik, güclü və zəif tərəflərini ayırmışdır.

O həqiqətən humanist insan olmuşdur. Onun soyadı şəhər kənarından olan insan kimi tərcümə olunur. O ustalar, fəhlələrlə birlikdə işləmiş və görkəmli alim ensiklopedist yüksək biliyi ancaq öz zəhməti ilə əldə etmişdir. Biruni təbabət sahəsində mövhumatı, xüsusilə də, xəstəliyin cadu edilməsi məsələsinə tənqidi yanaşmışdır. O, ruhun sakitləşdirilməsi musiqiyə yüksək qiymət vermişdir. Alim yazır: “Əgər nəyi isə sakitləşdirici adlandırsalar, onda o, müalicəvi hesab olunmalıdır”. Biruninin təvazökarlığı barədə onu qeyd etmək olar ki, həkim olmasına baxmayaraq o, öz əsərlərində həmişə tibbi məlumatları

mütəxəssislərin adından vermişdir. Belə ki, özünün “Mineralogiya” kitabında istənilən xəstəliklər zamanı müxtəlif mineralların və qiymətli daşların yüksək effektivliyi haqqında dəyərli məlumatlar vardır. Lakin Biruni qeyd edir ki, bu məlumatları tanınmış həkim Məhəmməd Tahirin sözlərindən götürüb [22; 23].

Şərqi orta əsr həkimlərinin əsərlərində beynəlmilləçilik və humanizmlik xüsusilə dərinlən hiss edilir. Orta əsrin tanınmış həkimi Əhvazi (X əsr) özünün “Həkimlərə nəsihət” əsərində təbiblərə xüsusilə humanist olmağı, xəstənin və xəstəliyin sirlərini gizli saxlamağı, onun vəziyyətinə daxil olmağı, zərurət yarandıqda xəstələrə dərmanların, qidanın alınması üçün pul verməyi, həkim etikasına riayət etməyi, xəstənin etibarını qazanmağı öyrətmişdir. Onun fikrincə, həkim ciddi, zərərli vərdislərə malik olmayan, tanınmış həkim-klinisist təcrübəsi olan insan olmalıdır. Onun həyatının məqsədi həmişə və istənilən şəraitdə xəstələrə kömək göstərməsindən ibarət olmalıdır.

Tanınmış alim-həkim Razi isə əhali arasında təbabət elminin fəal təbliğatçılarından biri kimi, həmişə yoxsulların vəziyyətini düşünmüş və onlar üçün təbabət haqqında “Həkim olmayan üçün”, “Yoxsullar üçün təbabət” və s. tibbi kitablar yazmışdır. O, həm təbabət, həm də fəlsəfə sahəsində 150-dən çox əsər yazmaqla yanaşı, öz asudə vaxtlarında xəstələrin yanında olmuş, onları öyrənmiş, bacardığı qədər onlara kömək etmişdir.

O, həm də çoxlu təcrübəli həkimlər hazırlamışdır. Onun tədris üsulları hazırkı üsullara çox oxşardır. O ilk dəfə öz xəstəxanasında xəstə, onun şikayətləri, xəstəliyin simptomları və s. haqqında məlumatların çap edildiyi xəstəlik tarixini tətbiq etmişdir. O xəstəxanada işləsə də, evdə də həmişə xəstələri qəbul etmiş, xüsusilə xəstə uşaqlara diqqət yetirmiş və onlara böyük humanistlik göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, onu bəzən pediatriyanın banisi adlandırırlar. Qeyd etmək

lazımdır ki, bizim dövrə Razi tərəfindən ətraflı tərtib edilmiş 24 xəstəlik tarixi gəlib çatmışdır. Bütün xəstəlik tarixlərində zəhmətkeş insanlara, tez-tez şəhərdə işləyən yoxsulların adlarına rast gəlinir.

Diğər fəsilərdə elmi yaradıcılığı haqqında ətraflı araşdırma aparılmış Şərqi böyük alimi İbn Sinanın tərbiyəvi, humanist əhəmiyyətli “Hökmdarların müxtəlif yanılmalarına qarşı köməkədi vasitələr”, “Dövlət vergiləri haqqında”, “Ordu və əsgərlərin idarə olunması, onların rasionu və geyindirilməsi haqqında” və s. kimi bir çox əsərləri də mövcuddur. Bütün bu əsərlərdə o, yüksək hərbi təbəqənin və vergi yığılmasındakı nizamsızlığı məhdudlaşdırmağa çalışmışdır. Qanunsuzluğa qarşı çıxan və xalqın tələbatına ədalətlə yanaşmağa çağıran müəllif qeyd edirdi ki, hökumət onu ədalətə təhrik edən xalqların əxlaqi xüsusiyyətləri və əsrlik adət-ənənələrini nəzərə almalıdır. O yazırdı: “ədalət – insanın ən yaxşı bəzəyidir”. O “Ruh haqqında nəsihətnamə”də yazır: “Ay qardaş, bil ki, bu tezlərdə mən sənə üçün həqiqətin “qaymağı”nı yığmışam və gözəl ifadələrlə onu sənə verdim. Onu dəyərini bilməyən və avam, hər cür fırılacaqqlarla münasibətə meyl göstərən, mənfur uğursuzluqları ilə fəlsəfi cəngəlliklərdə azmış insanlardan gizlət”. Mənfur insan dedikdə o, məhdud islam əhkamçılarını və sxolastiklərini nəzərdə tuturdu. Öz ideal insan və alim obrazını, cəhalətpərəstliyə qarşı, idrak uğrunda mübarizədə cəsarətli poeziyası ilə çıxış edən İbn Sina həyat yolunun sonunu poetik ilhamlı sözlərlə şərh etmişdir: “Şöhrətlənmiş insan qoçaqdır - nə üçün belə də olmasın. Ölümdən qorxmur, səxavətli və mərdidir - nə üçün də belə olmasın. O, saxta dostluğa biganədir və digərlərinin hərəkətlərinə mərhəmətlidir. Xasiyyətinə görə o qədər nəhəngdir ki, insanlar tərəfindən heç bir təhqirə toxunmur - nə üçün belə də olmasın” [24].

Orta Asiya, Azərbaycan və İranın mütərəqqi yaradıcı nümayəndəsi kimi İbn Sina

ideal ictimai qaydanın mövcud olduğu, cəsarətliliyinə görə məzəmmət olunduğu və qanunsuzluğun qadağan edildiyi dövlət uğrunda çıxış edir. İbn Sina bildirir ki, “Hər bir insan istənilən faydalı fəaliyyətlə məşğul olmalıdır. İnsan digər insanlarla münasibəti kimi digər şəxsi tələbatlarını təmin edə bilməz. Əgər hər bir şeyi insan özü etsəydi, onda hər birinin üzərinə olduqca ağır vəzifə düşərdi. Beləliklə də, insanlar arasında razılıq zəruridir. İnsan cəmiyyətdən kənar yaşaya bilməz. Məhz buna görə o, digər canlılardan fərqlənir. Yaşamaq üçün insanlar bir-birləri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Onlar arasında münasibətlər ədalətli dövlət tərəfindən sevimli elmlə, müdrikliklə həyata keçirilən ədalət normalarına uyğun olmalıdır” [25].

Beləliklə, orta əsr elm mənbələrində bir çox nümunələrin ətraflı təhlil edilməsi onu qeyd etməyə əsas verir ki, həmin dövrün alimləri çoxlu sayda böyük elmi nailiyyətlər əldə etməklə yanaşı, bu nailiyyətlərin cəmiyyətdə tətbiq edilməsi zamanı insan ləyaqətinə hörmət edilməsi, təbiətə və cəmiyyətə qarşı münasibətdə humanistliyin, mərhəmətliliyin qorunması, xeyirxah olmaq, ziyan verməmək, ədalətli olmaq, ətraf mühiti qorumaq kimi mühüm dəyərlərin qorunmasını hər zaman həyatı vacib dəyərlər hesab edirdilər. Məhz bu dəyərlərin qorunması zəminində bir çox elmlər kimi, təbabət və dərmanşünaslıq elmi də orta əsrlərdə öz intibah dövrünü yaşaya bilmişdir. Bu ali keyfiyyətlərin qorunaraq cəmiyyətdə tətbiq edilməsi əsrlər boyu insanların fiziki və mənəvi sağlamlığına müsbət təsir edən mühüm amillər kimi böyük rola malik olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bu gün istər hazırda tibb elmində böyük uğurlara imza atmış Avropa ölkələrində [26], istərsə də digər yerlərdə, biologiya və təbabət sahəsində əldə edilən bir sıra yeni elmi kəşflərin tətbiqi zamanı meydana çıxan problemlərin həllində əsas yol yenə də bu ali dəyərlərə riayət olunmasından keçir. Bu dəyərlər artıq elmi prinsiplərə çevrilərək yeni əxlaqi-etik elm

sahələrinin meydana çıxması zərurətini yaradır ki, bu da bu gün Avropada, həmçinin bütün dünyada bioetika və tibbi hüquq adlandırılır. Yuxarıda aparılan elmi araşdırma və təhlillər göstərir ki, bu gün yenilik kimi qəbul edilən bu məsələlərin kökü yenə qədim Şərq elmlərinin keçdiyi tarixdən qaynaqlanır. Mühüm bir amil də ondan ibarətdir ki, bu cür əxlaqi-etik prinsiplərə söykənən dəyərlər tək o dövrün alimlərinin deyil, həmçinin cəmiyyətin sağlam ruhda inkişaf etməsində mühüm tarixi rol oynayan şair və mütəfəkkirlərinin də yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur.

Maliyyə mənbəyi: Yoxdur.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Bəndəliyeva A.A. Sağlamlığın qorunmasının bioetik aspektləri / ATU-nun Əməkdar elm xadimi, tibb elmləri doktoru, professor Zəhra Tahir qızı Quliyevanın 90 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, – Bakı, –2013, – s. 37-39.
2. Сорокина Т. История медицины. / Т.Сорокина – Москва: Академия. – 2009. – 559 с.
3. Bioetika: sənədlər, terminlər / A.I. Mustafayevanın redaktəsi ilə. – Bakı: Elm, – 2009, – 336 s.
4. Bioetikaya dair YUNESKO-nun proqramı // Bioetika: sənədlər, terminlər. – Bakı: Elm, – 2009, – s.79-80.
5. Bəndəliyeva A.A. Bioetika və Şərq təbabətində əxlaqi-etik dəyərlərin öyrənilməsi // Ümummillə Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Təbabətin aktual problemləri” elmi-praktik konfransın materialları (Azərbaycan Tibb Universiteti əməkdaşlarının elmi-tədqiqat işlərinin əsasında tərtib edilib), – Bakı, – 2015, s.150.
6. Bəndəliyeva A.A., Əliyeva A.H. Ora əsr İslam təbabəti və dərmanşünaslığının inkişafında Şərq alimlərinin rolu // Sağlamlıq, – 2012, № 5, – s.149-155.
7. Bəndəliyeva A.A. Orta əsr əzəcliliğinin inkişafında etik prinsiplərin rolu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr

edilmiş ATU “Təbabətin aktual problemləri 2018” elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, 2018, s.157.

8. Ələkbərli F. Şərqin min bir sirri. Bakı: Məlhəm NPM, I-II cildlər, – 2006, – 433-464 s.
9. Axundov İ.A. Tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi. – Bakı: Mütərcim, –2014. – 100 s.
10. Bəndəliyeva A.A. İbn Sina yaradıcılığı, onun Azərbaycan təbabət və dərmanşünaslığının inkişafında rolu // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri” jurnalı, Humanitar elmlər seriyası. – 2014, №1, – s. 119-124.
11. Bəndəliyeva A.A. Təbiətdə və dərmanşünaslığın inkişafında Ər-Razinin rolu / Tibb elmləri doktoru Əzəm Təyyar oğlu Ağayevin anadan olmasının 65 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. – Bakı, 2009, – s. 82-84.
12. Bəndəliyeva A.A. İsa ür-Rahinin Azərbaycan təbabətinin inkişafında rolu. Orta əsr əlyazmaları / Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, XI Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: Nurlan, – 2008, – s.421-424.
13. Ələkbərli F. Nəsirəddin Tusinin təkamül görüşlərinə dair. Bakı: Örnək, 2002, 42 s.
14. Əliyev A.F., C.H. Təqdisi, Q.Y. Qəhrəmanov, Ə.Ə. Səmədov, H.A. Əmiraslanov. Əbdülməcid Təbib irsinin mənbəyi və müasir təbabətdə əksi / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri IX Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı, 23-24 sentyabr 2004. – s. 265-269.
15. Bəndəliyeva A.A. Azərbaycan dərmanşünaslığının tarixindən / Azərbaycan tibb elminin tarixi problemləri I Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, 1-2 fevral, – 2005, – s.41-44.
16. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Elm, – 1982, – 270 s.
17. Хайруллаев М.М. Абу Наср Ал-Фараби его рол в истории философии. – Ташкент: Фан, – 1967, – 335 с.
18. Bəndəliyeva A.A. Təbabətdə və dərmanşünaslığın inkişafında Ər-Razinin rolu. / Tibb elmləri doktoru Əzəm Təyyar oğlu Ağayevin anadan olmasının 65 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. – Bakı, – 2009, – s. 82-84.
19. Абу ал-Касим аз-Захрави. Трактат о хирургии и инструментах. Издание текста, перевод с арабского, предисловие и указатели

- 20.Бандалиева А.А., Ф.У.Алакбарли Изучение биоэтических и этических аспектов в развитии азербайджанской медицины и фармации // Технологии и методики в образовании. – 2013, № 3, – с. 12-16.
- 21.Тагдиси Дж. Г. Средневековая медицина Востока.
- 22.Ахундов İ. А. Yaxın və Orta Şərqdə anatomiya və fiziologiyanın inkişaf tarixindən // İ.P.Pavlovun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları. – Bakı. – 1999. – s. 111-113.
- 23.Абу Рейхан Бируни. Минералогия / Серия «Классики науки». М.: Изд. АН СССР, – 1963,

– 521 с.

- 24.Ələkbərli F. Azərbaycanca tibb tarixinin araşdırılmasına dair / Azərbaycanca tibb elminin tarixi problemləri, I Respublika elmi konfransının Bakı, 1-2 fevral 2005 materialları, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 2005. – s. 3-12.
- 25.Терновский В.Н. Ибн Сина (Авиценна). Москва: Наука, – 1969, – 192 с.
- 26.Bəndəliyeva A.A. İntibah dövründə Avropada kəşf edilmiş yeni dərman vasitələrinin öyrənilməsi // ATU-nun İnsan anatomiyası kafedrasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın elmi məqalələr toplusu. – Bakı, 2009, – s. 94.

MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİNDƏ ENTEMOLOGİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

¹Əliyev R.Ə., ²Məmmədov F.Ə., ³Şirinov M.A., ⁴Mikayılov Ü.S.

¹*Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. Məhkəmə Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Mərkəzi. Bakı, Azərbaycan*

²*Əlahiddə Ümumqoşun Ordunun Məhkəmə Tibbi Ekspertizası. Naxçıvan, Azərbaycan*

³*Azərbaycan Tibb Universiteti. Hərbi tibb fakültəsi. Bakı, Azərbaycan*

⁴*Azərbaycan Tibb Universiteti. Məhkəmə təbabəti kafedrası. Bakı, Azərbaycan*

*Əlaqə üçün məlumatlar: AZ 7009 Naxçıvan şəhəri. Hərbi şəhərcik 43/23. Elektron poçt: mammadovfariz@gmail.com

Ölümün baş vermə müddətinin təyini məhkəmə təbabətinin çətin və dəqiqləşdirilməmiş sahəsidir. Bu müddətin təyini hüquq-mühafizə orqanlarına böyük köməklik göstərir. Ölümün baş vermə müddətinin təyini üçün həşəratlardan istifadə edilməsi etibarlı üsuldur. Digər üsullara nisbətən daha dəqiq olan entemoloji üsul həm də mürəkkəb laborator araşdırmalar tələb etmir. Bundan başqa həşəratlar vasitəsi ilə ölümün baş vermə müddətinin təyini ilə yanaşı, həmçinin ölümün baş verdiyi yerin, ölümün səbəbinin, körpə və yaşlıların baxımsızlığının və s. təyini mümkündür. Məhkəmə entemologiyası məhkəmə-tibbi ekspertizaya kömək edən və ya onun yetərsiz olduğu hallarda, meyit üzərində tapılan həşərat və ya digər buğumayaqlılar, onların yumurtaları, sürfələri və puplarına əsasən meyitin ölüm zamanının və digər müəmmalı məsələlərin müəyyənəşdirilməsinə əsaslanır. Həşəratların hüquqi araşdırmalarda istifadəsinin əsas səbəbi, naməlum şəxslərin meyitlərini ilk olaraq onların tapması və çürümənin istənilən mərhələsində olmaları ilə yanaşı, həm də onların müxtəlif iqlim şərtlərinə və ərazilərə spesifik olmasıdır. Meyitlər, çürümə mərhələsindən asılı olaraq müxtəlif canlılar üçün qida mənbəyi rolunu oynayır. Bu canlılardan ən əhəmiyyətli həşəratlar olsa da mühitdən asılı olaraq ətyeyənlər, gəmiricilər, balıqlar və digər canlılar da meyitin parçalanıb dağılmasında iştirak edirlər. Həşəratlar yalnız açıqda qalmış meyitlərin deyil, eyni zamanda basdırılmış meyitlərin də parçalanıb-dağılmasında əhəmiyyətli iş görürlər. Meyitin üzərinə gələn həşərat növləri sıra ilə bir-birlərini əvəz edir və sonrakı növlər üçün əlverişli şərait yaradırlar. Bu ardıcılığa əsasən də meyitin ölüm müddətini təyin etmək mümkün olur. Məhkəmə entemologiyasında təkcə həşəratlardan deyil, eləcə də digər buğumayaqlılardan, xərçəngkimilərdən, hörümçəkkimilərdən, ibtidailərdən, göbələklərdən və s. istifadə edilir.

Açar sözlər: Həşərat, cinayət, ölüm müddəti, məhkəmə

THE IMPORTANCE OF ENTHEMOLOGY IN FORENSIC MEDICINE

¹Aliyev R.Ə., ²Mammadov F.Ə., ³Shirinov M.A., ⁴Mikailov U.S.

¹*Center of Forensic Medical Examination and Pathological Anatomy of the Ministry of Defence, Baku, Azerbaijan*

²*Forensic Medical Examination of The Autonomus General Army, Nakhchivan, Azerbaijan*

³*Military Medical Faculty of Azerbaijan Medical University, Baku, Azerbaijan*

⁴*Azerbaijan Medical University, Department of Forensic Medicine, Baku, Azerbaijan*